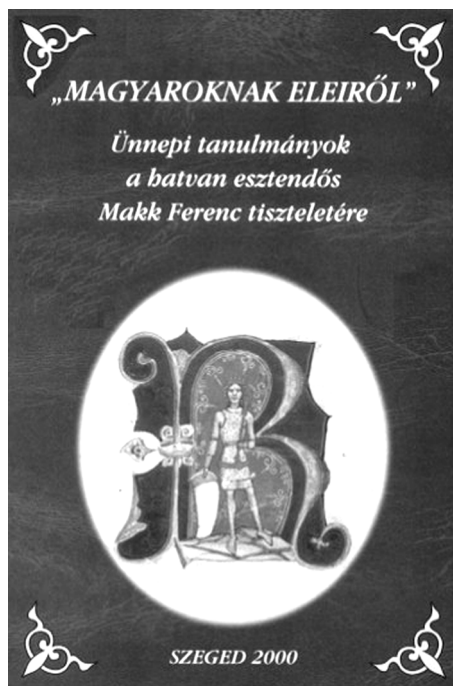

Könyvszemle

Olvasónapló

A tudósok, egyetemi oktatók 60. vagy újabban inkább 70. születésnapja alkalmából kiadott emlékkönyvek mindig változatos tartalommal jelennek meg, de valahol kapcsolódnak az ünnepelt kutatási területéhez. Így van ez Makk Ferenc szegedi professzor esetében is, aki a határainkon túl is ismert és neves Szegedi Középkorász Műhely egyik alapítója és vezetőségi tagja, több évtizede már a szegedi egyetem oktatója. Az oktató jelentőségét az is mutatja többek közt, milyen széles azoknak a köre, akik az emlékkönyvben szerepelnek. Makk Ferenc esetében ez igen sok ember. Nyilvánvalóan lehetetlen a több mint 700 lapos kötet minden tanulmányát méltatni egy rövid ismertetésben. Csak a témájuk miatt is nagyobb figyelemre számító cikkekre térünk ki. Benkő Loránd *Anonymus Castrum Borssed zauvoln* című cikkében azt mutatja ki, hogy itt Anonymus kedvelt Bors alakjáról van szó és Zólyom váráról, a Borssed kifejezés második tagja, a séd (patak) magyar szó. A magyar középkorkutatók egyik nesztora, Borsa Iván a saját magyarországi képződmény, a közjegyzőket pótló hiteleshelyek további elmélyült kutatásának irányait és feladatait jelöli ki. Font Márta a magyar történelemben is szereplő Dániel halics-volhiniai fejedelem latin nyelvű esetleges történetének, gesztájának nyomait tárja fel az orosz évkönyvekben. *Kristó Gyula* Szent István Pécsváradi oklevelének a problémáit boncolja, úgy látja, a későbbi átirásokból ismert oklevél eredeti dátuma (1015) elfogadható, de később kiegészít-

tették. Marosi Ernő a székesfehérvári, Szent István alapította prépostság templomának képeiről a gyér elbeszélő, írott forrásokban található adatokat összegzi. Petrovics István egy 1317-ben, Károly Róbert (I. Károly) király ellen, egyik korábbi híve által előkészített merénylet körülményeit tisztázza mint a korabeli harcok egyik mozzanatát. A kötetet szerkesztő Piti Ferenc megmondolgozott adatokat hoz fel arra, milyen erős lehetett még a pogányság Szent István korában a magyarok soraiban. Tóth Endre a magyar koronázási jogar gömbjét keleti, ázsiai eredetűnek tartja, de jogarrá a 11-12. században alakíthatták, amikor az ilyen típusú rövid jogar volt a divat. Tóth Sándor

László a kazár állam és a magyar törzsek kapcsolatának sokat vitatott kérdésében úgy foglal állást, hogy a magyarok laza függésben lehettek a kazár birodalomtól. Tringli István Ákos sátorhelye – Ákos udvarhelye címmel a középkori helynévadás kérdéseit veti fel. A kétféle magyar elnevezésben a latin sessio kétféle fordítását tételjezi fel, amely a sessio állapotával függ össze. A kiindulópont az, hogy az Ákos nemzetség egyik birtokát a Péceliek szereztek meg maguknak, bár az Ákos nembeliek a birtokukat honfoglaláskorinak mondták. A szerző ennek kapcsán felveti: nem kellene-e módosítani azt az eddig elfogadott álláspontot, hogy a 13-14. századi, írott forrásokból ismert nemzetségeknek semmi kapcsolatuk sem volt a honfoglalás koriakkal. Veszprémy László Kézai Simon latin nyelvzete alapján, a huszárók említése révén a középkori magyar könyvnyűlovasság szerepét hangsúlyozza. Zsoldos Attila az Árpád kori magyar követekre vonatkozó adatokat összegzi. Zömmel egyházi személyekről van szó, olykor főnemesekekről is, de ezek számára a követi megbízatás eltörpült a hadi érdemek mellett. Olykor egészen alacsony származású emberekekről is vannak adatok, akik nyilván az egyébként is sok emberből álló követések tagjai lehettek.

Mint a nevekből látható, a tanulmányok a szerzők betűrendjében követik egymást, más tagolásraól, az egyneműen medievista szövegek mellett nem is lehetne szó. A tanulmányok többségére nem térhetünk ki, pedig igen fontos adatgyűjtemények is akadnak köztük. A kötet végén megtalálható az ünnepelel munkáinak teljes jegyzéke – imponáló összeállítás.

(„Magyaroknak eleiről”. Ünnepelel tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére, Szerk. Piti Ferenc, Szerkesztőtárs Szabados György, Szeged, 2000, Szegedi Középkorász Műhely, 725 o.)

A Makk Ferenc emlékkönyvről általában mondottak persze az L. Nagy Zsuzsa debreceni professzor tiszteletére kiadott emlékkönyvre is érvényesek, itt azonban valamivel kevesebb a tanulmány, és ezek jobban illeszkednek a professzorasszony tudományos munkásságához és iskolatelemtő habitusához, ennek megfelelően sok a társadalomtörténeli jellegű munka. Az írásokat három nagy csoportra lehet bontani: a magyar történelmet tárgyalókra, a szűkebben debreceni tematikájúakra, meg az egyetemes történelietekre, hiszen ez a téma sem áll távol az ünnepeleltől.

Az első témakörben Kovács Ágnes a 18. századi országos tiszteviselők és főispánok névjegyzékét tanulmányozva jut arra a megállapításra, hogy ebben a században a vármegyei birtokos nemeseke mintegy nagykorúakká válnak, felzárkóznak az arisztokrácia mellé, de az udvarral szemben ellenzékiek. Vermes Gábor a 18. századi magyarországi szabadkőművesekre vonatkozó ismereteket összegzi, és úgy látja, e szervezetek elsősorban a társadalmi osztályok közti egyenlőség iskolái voltak. Ifj. Barta János a 18. sz. végi Zemplén megyei nemzetsések lélekszámára és egyéb adataira vonatkozóan közöl igen részletes számításokat. A megye északi részén a ruszinok, délen magyarok éltek, a szlovákok közből helyezkedtek el. A falvak többségét egy-egy nemzetség lakta, a vegyes lakosságú falvak kisebbségben voltak. Bácskai Vera a magyarországi városhálózat változását mutatja be 1828-as, ill. 1900-as keresztmetszetben. Orosz István a jobbágytörvények kérdését tekinti át az 1848-49-es népképviselöi országgyűlésen, ahol a törvények továbbfejlesztéséről kellett volna döntenie. A legelők felosztására vonatkozólag Vukovics Sebő terjesztett elő törvényjavaslatot, amely a telek arányában adott volna részesedést a legelőkből, vagyis ezek 80 %-a kertült volna paraszti kézbe, de a

javaslat megtárgyalására már nem került sor. A javaslat eredeti szövege máig sem került elő, pedig akkor kinyomtatták.

Miru György a magyar liberálisok 1849 utáni útkeresésében két alternatívát lát: a történeti Magyarország megtartását az Ausztriával való kiegyezés révén, vagy a kiegyezést a nemzetiségekkel, nyilván a történeti Magyarország feladásával. Várdy Béla Kossuth amerikai körútját joggal kudarcnak mondja, hiszen nem volt hajlandó a rabszolgatartás ellen szólni. Egyik 1852-es beszédének „*a népért, a nép által*” kifejezése Lincoln 1863-as gettysburghi beszédében is előkerül, netán Kossuth nyomán? Péter László a magyar alkotmánytörténet gyökeres revízióját sürgeti, hiszen ma már a tárgy érzelmek nélkül közelíthető meg. Hajdu Tibor nagy monográfiája alapján hoz fel néhány példát arra, hogy kereskedők és kisiparosok gyerekeiből is lehetett tiszt a közös hadseregben. Somogyi Éva a közös külügyminisztérium egyik hivatalnok, Dóczy Lajos pályáját idézi fel. Andrassy közvetlen munkatársa, kedvelt embere volt – amellettszépítő is.

Szabó Dániel érdekes eseményt eleve-
nít fel 1889-ből, a véderő törvényjavaslat idejéből. A javaslat ellen a főiskolások tüntettek, hiszen az egyik paragrafus szerint a tartalékos tiszti vizsgát német nyelven kellett letenni, rossz eredmény esetén pedig a szolgálati idő egy évvel meghosszabbodott. A tüntetőket Herman Ottó bátorította. Középiskolai értesítők alapján Karády Viktor igen részletesen vizsgálja a dualista kor végén a szakmai eredmények és a felekezet, ill. az érettségi utáni pályaválasztás összefüggéseit. A gimnáziumi tanulóknak csak egyharmada jutott el az érettségiig, de utána kilenctizedük továbbtanult. A katolikusok, reformátusok és pravoszlávok általában a hagyományos pályákat választották, a honorácior jellegetűket, az evangélikusok már közepesen modernnek voltak,

egyéb pályák felé tájékozódtak, a legmodernebbek a zsidók; 70%-uk orvos, jogász vagy mérnök akart lenni. Prepuk Anikó a zsidó felekezet 1894-ben megtörtént recepcióját elemzi. 1895-ben a vallásváltoztatás kölcsönösen lehetővé vált, de a felekezetek korábbi hierarchiáját ez sem módosította. Gunst Péter Marczali Henriket mint kortörténetírót mutatja be. Marczali sok, kortárssal készített interjút is felhasznált a 19. századi magyar történelem bemutatásához, ez az anyag azonban lappang valahol. A feldolgozások a 12 kötetes egyetemes történetben láttak napvilágot, amelynek utolsó hat kötetét Marczali egymaga írta, külföldi vonatkozásban ez is jórészt kortörténet.

Csató Tamás igen részletes elemzést ad a szolgáltatásokról a 20. sz. első felében. Eredetileg a kereskedelem volt a leggyorsabban fejlődő gazdasági terület, de 1949 után visszaesett. Gyáni Gábor ugyancsak sok adatot hoz a városi munkásság 1910–1941 közötti szerkezeti változásairól. 1910-ben a népszámlálási statisztikák alapján még csaknem kétfélmillió volt a számuk, 1941-re, az utolsó évek területi növekedése ellenére már csak 1,3 millió. A nők száma lassan nőtt, a fiataloké viszont csökkent. A két világháború közt az analfabétizmus gyakorlatilag megszűnt.

Peter Pastor az első világháború, az összeomlás és a forradalmak ábrázolását vizsgálja. Az események fő okának a nemzetiségi kérdést tekinti, de sok a pontatlanság. Pók Attila egy 1929-ben kiadott kétkötetes munkát mutat be, amely az összeomlás és a bolsevizmus okát a szabadkőműves mozgalomban, ezen belül a zsidók szerepében látja. Glant Tibor Herbert Hoover 1918–1920 közti amerikai segélyszolgálatának magyar vonatkozásait, különösen a gyermekétkeztetésben elért eredményeket elemzi. A Tanácsköztársaság vezetőivel modus vivendit keresett, nem az ő tevő-

kenysége vezetett a rendszer bukásához. Lítván György, aki Jászi Oszkár naplójának kiadását előkészítve az 1919-23 közti korszakot tárgyalja, kissé életrajzot is ad. Jászi a baloldalisággal szakítva ekkor a neokantianus felfogáshoz csatlakozik.

Romsics Ignác Trianon szerepét mutatja be a magyar politikai gondolkodásban. A történeti jog alapján a teljes területi revízióról hamarosan áttérnek a részleges, etnikai alapú revízióra. 1945-48 között ennek egy mérsékelt változatával próbálkozott a kormányzat. A Kádár-korszak piederesztálra helyezte az Osztrák-Magyar Monarchiát a nemzeti felfogással szemben (ami így persze túlzó megállapítás), csak 1975 (Helsinki) után kerül elő a szomszédos országokban élő magyarokkal való foglalkozás. A magyarországi nemzetiségek támogatása csak Jugoszláviában talált viszonzásra, de az asszimilációt ez mindenképpen lassította.

Pál Csaba részletesen beszámol Horthy Miklós 1920. április 14-i debreceni látogatásának eseményeiről. A város egy hónappal később 300 hold földet ajánl fel a háborús rokkantak javára, de ezekből végül vitézi telkeket alakítottak ki. Püski Levente az arisztokrácia helykeresését mutatja be az 1920-as évek új körülményei között. Megpróbálnak visszakerülni a politikai életbe, de a nemzetgyűlésbe alig néhányuknak sikerül bejutnia. Az 1927-ben létrehozott felsőházban a tagok 29%-a került ki közülük, sokan a külügyi szolgálatban vettek részt. Meghatározó, de nem kiemelkedő tényezővé váltak, presztízsük nagyobb volt, mint befolyásuk. A királykérdés megosztotta őket, legitimisták és kormánytámogatók egyaránt akadtak közöttük.

Kaiser Ferenc a két világháború közötti csendőrség tisztikarát tárgyalja, jórészt személyes interjúk alapján. 600 fő volt ez, az egész állomány 5%-a. A tisztikar értelmiségi, kis- és középbirtokos vagy tisztviselő

származású volt, az utánpótlás jó része belülről, saját soraikból jön. Sokan az elcsatolt területekről származtak. Egyre több köztük a jogot végzett, hiszen könnyen kaptak tandíjmentességet. Tisztes fizetésük volt, 60 év felett már teljes fizetéssel mentek nyugdíjba. Mikor ezt 1945 után megvonták tőlük, sokan mentek a francia ideglenlégióba, vagy valamilyen polgári foglalkozást választottak.

Szóke Domokos Szekefű Gyula 1945-ös demokrácia-felfogását elemzi, 1943-tól ez nála már kulcskérdés. Az év nyarán részt vett az Új szellemi frontról és a demokrácia fogalmáról zajló vitákban. Ráértett arra, hogy a hatalom újrafelosztása kerül sorra.

Valuch Tibor a magánkisiparosok 1945 utáni helyzetét mutatja be. Az államosítások után már csak a GDP 1,7%-át hozták létre, és lényegében a nagyipar bedolgozóivá váltak. Az 1980-as években sokan mellékfoglalkozásként üzték valamelyik iparágat, de ekkor már az átlagosnál magasabb jövedelmekhez jutottak. Már polgárosodó középosztályról lehetett beszélni. A részben családi hagyományokat folytató új elit a 80-as évek derekán 4-5 ezer fő körül lehetett. Végül az időközben sajnálatosan elhunyt seattle-i professzor, Peter F. Sugar (utolsó) cikke az utóbbi negyven évben Magyarországról megjelent angol cikkek bibliográfiáját állította össze 23 ország 184 periodikájából.

Természetesen jóval kevesebb a helyi, debreceni vonatkozású cikk. Rácz István a debreceni városi iskola gazdasági hátterét a népesség növekedésében látja. 1850-re ez már 48-50 ezer fő, tehát a városi adók is emelkedtek, Debrecennek pedig mint szabad királyi városnak jelentős törzsvagyona is volt. Mazsu János Debrecen fejlődéséről vet fel néhány gondolatot. 1914-re a lakosság lélekszáma már 100 ezer fő, de a terjeszkedés extenzív, nagyvárosi fejlődés csak a központban van. Ma regionális piaci

központ, aktív várospolitikára van szükség, az egész lakosság bevonására, a kultúra nem lehet pénzügyi kérdés. A hagyományra és a megújulásra egyaránt szükség van. Talán ide lehet vonni *Völgyesi Zoltán* tanulmányát a forradalom megtorlásának keretében, 1958-ban megrendezett hajdúnánási perről. A zárt tárgyalás után a 37 vádlott, zömmel munkások voltak, enyhe ítéleteket kapott. Az elítéltek kora 17 és 56 év között mozgott.

A kötet harmadik nagy témacsoportja az egyetemes történelem. Pósnán László a Német Lovagrend területén a 15. sz. első felében használatos pénzekről és árákról ad részletes áttekintést. Papp Imre számos elmélet felvázolása és kritikája után úgy látja, hogy a 18. századi Franciaországban 300–400 ezer nemes élhetett, az összlakosság 1,05–1,40 %-a. Angi János magyar nyelven először közli igen részletesen a Nagy Péter által Oroszországban bevezetett rangtáblát, utal rá, hogy a nemesek közt sok volt a szegény. A nemességnek az összlakosságon belüli arányára nem tér ki. Timár Lajos a 19. századi brit gazdaság és társadalom vizsgálata alapján úgy látja, hogy az eredetileg elmaradott Skócia felzárkózott a brit átlaghoz, a regionális különállás tudata mégis igen erős volt. Deák István azt kutatja, hogyan és miért szűnnek meg a monarchiák, vagyis a jelentős európai birodalmak. Kelet-Európában a második világháború után csak kettő maradt meg, Németország és Oroszország, de a monarchia már az első világháborúval megszűnt mindkettőben, a Habsburg-Monarchia és az Oszmán Birodalom pedig teljesen felszámolódott. De még a katonai vereség sem volt elegendő a Monarchia felszámolására, kellett hozzá az antant hatalmak kérelhetetlensége. Pallagi László az európai egység kérdését taglalja a második világháború ellenállási mozgalmainak elemzése alapján. Az emigráns kormányok sok tervet

szőttek eljövendő föderációkról, de ezeket a Szovjetunió nem engedte érvényesülni. Csak a későbbi nyugat-európai integráció előzményei voltak sikeresek. A német ellenállóknak nem voltak a jövő Európájára vonatkozó terveik. Barta Róbert W. S. Churchill második világháború utáni szovjet politikáját elemzi: már a kormányon kívül arra utalt, hogy az ellentétek kettészakíthatják Európát. A *vasfüggöny*kifejezést a filozófus Rozanov használta először 1918-ban, de Churchill 1946-os fultoni beszéde óta vált általánosan használt fogalommal. A kormányhatalmat újra átvevő Churchill csúcsalákozókat sürgetett, azzal, hogy csak ő tud eredményesen tárgyalni az oroszokkal, az USA kormányzata azonban ezt nem támogatta. Churchill még ekkor is nagyhatalomnak tekintette Angliát.

Mint a talán túl részletes ismertetés mutatja, az Emlékkönyv sok igen fontos témát érint. Érthetetlen, hogy az emlékkönyvek gyakorlatával ellentétben, miért hiányzik ebből L. Nagy Zsuzsa műveinek teljes jegyzéke.

(*Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára, szerk. Angi János és Barta János, Debrecen, 2000, Multiplex Média – DUP, 563 o.*)

Kollár Ádám Ferenc, vagyis Adam František Kollár (1718–1783) a 18. század egyik fontos személyisége, a bécsi udvari könyvtár tiszviselője, majd igazgatója. Mint a fenti két névalak mutatja, hungarusnak és szláv-nak (szlováknak) egyaránt tekinthető, mindegyik nemzet joggal vallja a magáénak, hiszen maga szláv-nak mondta magát, de Magyarország történetéhez gyűjtött forrásanyagot, oklevélgyűjteménye kéziratban 25 kötetet tesz ki. 1763-ban egy magyar(országi) tudós társaság tervét vetette fel. 1764-ben megjelent könyvét a magyar királyok egyházi vonatkozású jogairól a kortársak a magyar rendek elleni támadás-

Magyarországi tudósok levelezése

Kollár Ádám Ferenc levelezése

nak tekintették, és nyilvánosan elégették az éppen akkor ülésező magyar országgyűlés színhelyén, Pozsonyban. Mária Terézia kedvelt embere volt.

Soós István most nagy szorgalommal összegyűjtötte levelezését 16 hazai és külföldi levéltárból. Sok esetben csak említés történik egy levélről, Soós ezt is felveszi, és ugyancsak regesztával látja el. Így összesen 442 levél szövegét közli, mindig az eredeti nyelven, a nagy többség persze latin, de német, olasz, francia, román, cseh nyelvű is akad, sőt még egy magyar nyelvű is. A levelek jórészt a forrásgyűjtő munkájával kapcsolatosak, de sokszor protekcióját igénylik, Mária Terézia személyesen vagy mások útján kér tőle felvilágosítást vagy munkát. A kötet zömét ez a levelezés alkotja, de Soós közli az 1764-es könyvvel kapcsolatos akkori iratok egy részét, meg Kollár végrendeletét is. Majdnem 50 oldalt tesznek ki a szövegekhez készült gondos jegyzetek. A kötet használatát elősegíti a

címzettek és a levélírók betűrendje, egy földrajzi és helynévmutató és egy annotált személynévmutató. Egészében hatalmas munka eredménye a kötet, a 18. századi magyarországi művelődéstörténet fontos forrásanyaga. A kötet összeállítását a sajnálatosan korán elhunyt Tarnai Andor kezdeményezte, a *Magyarországi tudósok levelezése* sorozat 4. köteteként adták ki. Tekintettel Kollár személyére és jelentőségére, az elég terjedelmes előszó a magyar mellett német és szlovák nyelven is megjelent.

(Kollár Ádám Ferenc levelezése. A leveleket sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta és a jegyzeteket készítette Soós István, Universitas Könyvkiadó, Budapest, 2000, 548 o. Commercialis litteraria eruditorum Hungariae. IV. kötet. Szerk. Szelestei N. László)

Ring Éva, a budapesti egyetem kelet-európai történelmi tanszékének docense már régóta kutatja a három lengyel felosztás korát. A lengyel történelemben teljesen

otthonos, de ehhez a könyvéhez bécsi és csehországi levéltári anyagot is felhasznált, meg hát a terjedelmes, nagyobb részét persze lengyel szakirodalmat. Most egy kitűnően sikerült könyvben foglalta össze eddigi kutatásait. Alcíme szerint a nemesi köztársaság válságának anatómiáját mutatja be. A könyv első fele ragyogó összefoglalás a kora újkori lengyel társadalomról, de a politikai keretekre is kitér. A társadalmon belül persze igazolja a nálunk amúgy is sejtett körülményt a nemesek túlsúlyáról, jó képet ad a nemesek különböző, vagyon szerint tagolódó rétegeiről, amelyek azonban fenntartják a nemesi egyenlőség fikcióját. A háttérbe szoruló polgárság mellett az akkor kvázi harmadik rendnek nevezett zsidóságról is külön alfejezet szól, továbbá áttekintést ad a parasztság különböző rétegeiről. Már ezekből a fejezetekből nyilvánvaló a lengyel-litván állam elmaradottsága. Még világosabbá teszi ezt a következő rész, amely a felosztások előtti lengyel állam politikai szervezetét vizsgálja, a király tehetetlenségét az oligarchiával szemben, amely a szegény nemesség nagy tömegeit tudja maga mellett mozgósítani. A változás kísérletét a Piast (vagyis lengyel) király, Poniatowski Szaniszló Ágost uralma jelenti. Ő az orosz császárnő, II. Katalin pártfogoltjaként kerül a trónra 1764-ben, és megpróbálkozik bizonyos reformokkal (Ring Éva helyesen állítja ezeket párhuzamba a felvilágosult abszolutizmus intézkedéseivel). Az egyoldalú orosz befolyásnak az első felosztás vetett véget (1773), amely még életképes országterületet hagyott hátra, a lengyel lakosság száma alig csökkent. Az újabb reformok azonban az országon belül és kívül egyaránt ellenállást váltottak ki, a második felosztás után (1793) már jóformán csak egy életképtelen csonk maradt. 1794-ben a kétségbeejtő helyzet miatt kiírt fegyveres felkelést a szomszédok elfojtották és a megmaradt területet is felosztot-

ták. A politikai eseményeket tárgyaló fejezetekbe építette be a szerző korábbi kutatásait a lengyel-magyar kapcsolatokról, valamiféle közös felkelés terveiről, persze már a jakobinus diktatúra bukása utáni években, hiszen ekkor Európában minden azon fordult meg, mi történik Franciaországban, illetve ellene.

A teljes felosztás után két alternatíva kínálkozott: a nemzetközi helyzet kedvező alakulásának a felhasználása, vagy az önerőből történő újjászületés, az állam helyreállítása. Ring Éva szerint egyik alternatíva sem kínált járható utat, ez magyarázza meg a lengyel messianizmust a 19. sz. első, nagyobbik felében. Persze valójában az első alternatíva valósult meg nagy sokára, 1918-ban. Ring Éva könyve jól dokumentált, alapos elemzést nyújt a szinte három évszázadra kiterjedő folyamatokról, egyúttal igen élvezetes olvasmány, a magyar közönség számára meglehetősen ismeretlen vagy mítoszokba burkolt világot tár fel.

(Ring Éva: *„Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” A nemesi köztársaság válságának anatómiája, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001., 251 o.)*

A debreceni egyetem két professzorának válogatott tanulmányait adta közre a millennium alkalmából. Rácz István, sokáig a középkori magyar tanszék vezetője, a kora újkori és reformkori Magyarország történetének kutatója ebben a kötetben társadalomtörténeti tanulmányaiból nyújtott válogatást. A rokonszenves, szerény hangú előszóban saját életútjával magyarázza ezt az érdeklődést.

A kötet 1955-1998 között kiadott tanulmányokat gyűjt össze négy nagyobb csoportban. Az első a parasztokra vonatkozókat, az 1790 körüli felső-tiszai mozgalmak, illetve a paraszti elvándorlás és kivándorlás kérdéseit tárgyalja, persze az 1848 utáni korszakra is kitérve. A második rész első,

Rácz István

PARASZTOK, HAJDÚK, CÍVISEK

nagy léptékű tanulmánya a hajdúk letelepítését, kiváltságolását (1609) és a kiváltságok megőrzéséért vívott harcát részletezi 1848-ig, majd közelképet ad a hajdúvárosokban a 19. sz. első felében élő nemesekről. A városlakókról szóló harmadik rész a debreceni cívis fogalmát járja körül, a mezőgazdasági munkaerőt veszi számba megint nagyjából a reformkorban, és mikroelemzést nyújt a híres debreceni professzor, Hatvani István vagyonáról, a negyedik a tanyarendszer kialakulását vázolja fel a 20. sz. elejéig, ill. a debreceni tanyavilágot az 1750-1850 közti időszakban. Mint a szerzői előszó kifejti, Rácz István az elsődleges források alapján dolgozik, ezért sok tanulmánya helytörténeti jellegű, persze nemcsak egy helység, hanem az egész régió vonatkozásában, de szerepelnek itt országos érdekű kérdések is. A kötet végén szerencsére megtalálhatók a szerző 11 könyvének adatai. Ezekből világossá válik, hogy bár a szerző jó néhány más kérdést is tárgyalt, munkássága alapvetően az agrártör-

ténet kérdései körül mozog. Egyéb tárgyú könyvei közül talán a hazai török uralom hagyatékának tárgyalását tartalmazó kötet a legfontosabb.

(Rácz István: *Parasztok, hajdúk, cívisek (társadalomtörténeti tanulmányok)*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2000, 421 o.)

A másik debreceni Szabó István-tanítvány, Orosz István a reformkori tanulmányok közt válogatott. A kötet első felében a Széchenyi tevékenységét tárgyaló írások szerepelnek, amelyekben elsősorban Széchenyinek a jobbágyrendszer fokozatos felszámolására irányuló terveiről van szó. Az egyik írás a reformkori mezőgazdaság általános kérdéseit is felveti, mintegy Széchenyi szemszögéből. A másik rész a kortársakat tárgyalja, Kisszántói Pethe Ferenc tevékenységét a 19. sz. első harmadában, a porosz Albrecht Thaer agronómiai munkásságának korszakos jelentőségét, Táncsics és Kossuth nézeteit, meg az örökvaltságára vonatkozó terveket, vagyis a jobbágyrendszer felszámolására irányuló elképzeléseket. Orosz István, aki sokáig a debreceni középkori egyetemes történeti tanszék vezetője volt, kétségtelenül a reformkori agrárkérdés egyik legjobb hazai szakembere. Ez irányú munkásságáról ez a válogatás meggyőző, ha nem is teljes képet tud nyújtani. Csakhogy az agrártörténész Orosz István tevékenységének másik, ugyancsak igen fontos vonulata a kora újkori magyarországi agrárfejlődés, ezen belül az északkeleti magyar területek kérdéseit elemzi. Ez a vonulat teljesen hiányzik ebből a kötetből. Remélhetőleg az egyetem egy további gyűjteményes kötetben kívánja majd ezt közreadni. A tanulmányok 1962-1994 közt jelentek meg. A kötet minden esetben közli a tanulmányok eredeti megjelenési helyének adatait, mind Rácz István, mind Orosz esetében, akinek igen

sok munkája a debreceni egyetem különböző sorozataiban látott napvilágot.

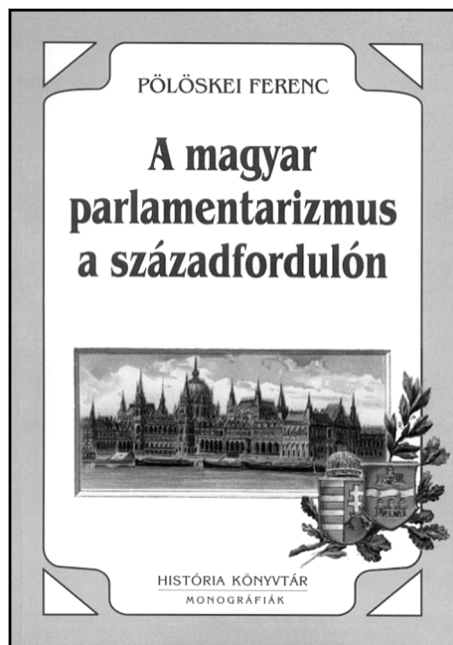
(Orosz István: Széchenyi és kortársai. Válogatott tanulmányok a reformkorról, Multiplex media – Debrecen U. P., Debrecen, 2000, 197 o.)

Időben ehhez a két kötethez kapcsolódik egy egyetemes történeti szöveggyűjtemény az 1789–1914 közti korszakról. A két agrártörténésszel szemben ezt a kötetet a budapesti egyetem sokáig tanszékvezető professzora, a 19. századi diplomáciai kapcsolatok és az Osztrák-Magyar Monarchia történetének külföldön is jól ismert szakembere, Diószegi István adta ki. Az óhatatlanul rövid szemelvényeket, szövegeket Diószegi több nagy csoportra osztotta fel. A politikai eseményeket 1789-1849 és 1850-1914 közti bontásban tárgyalja, az európai történelem eseményeit mutatja be időrendben. Közben egy fejezet az egész korszak gazdaságát és társadalmát, egy másik a társadalmi és politikai eszméket, egy további a tudomány korabeli fejlődését és az irodalmi és művészeti irányzatokat elemzi. Ezek a fejezetek a két kronologikus politikátörténeti fejezet közt helyezkednek el. A könyv végén az Európán kívüli világot tárgyalja, Afrika, Ázsia, Latin-Amerika és Észak-Amerika történetét. Ez a sorrend nem egészen világos, talán a gyarmatosítást kívánja a központba helyezni. Az utolsó, kizárólag az USA történetével foglalkozó rész sincs egészen jó helyen, bár az állam kétségtelenül távol tartotta magát az európai eseményektől a hosszú 19. században.

A kötet egyetemi használatra készült, az egyes szemelvényeket rövid bevezető sorok előzik meg, szükség esetén magyarázó lábjegyzetekkel, de nem térnek ki a szemelvény, még kevésbé az általa bemutatott jelenség értékelésére. Elvégre ez éppen az egyetemi oktatás feladata. Korábbi, hason-

ló szöveggyűjteményekből sok anyagot vett át a szerkesztő. Persze utal rá, hogy akár ennél jóval bővebb szemelvények sem adják meg a kor teljes képét. A fő tendenciákat a világtörténeti szintézis mutathatja be. Ilyen szintézis a korszak vonatkozásában néhány éve már megjelent, de szorosan az egyetemi oktatás feladataihoz kapcsolódva. Azt a bizonyos világtörténeti szintézist eddigi több évtizedes kutatói pályája alapján talán joggal várhatjuk éppen Diószegi Istvántól.

(Egyetemes történeti szöveggyűjtemény 1789-1914, Szerk. Diószegi István, Korona, Bp., 2001, 630 o.)

Az újkori egyetemes történeti tanszék egykori vezetője után az újkori magyar tanszék egykori vezetőjével folytathatjuk a sort. Pölöskei Ferenc akadémikus, a dualizmus és a Horthy-korszak jól ismert szakértője az újkori magyar parlamentarizmus egyfajta összefoglalását nyújtja át legújabb könyvében. A magyar parlamentarizmust az 1848-as kezdetektől vizsgálja. Először a ki-

egyezés kapcsán ad képet az 1867 utáni magyarországi intézményekről, majd ennek az intézményrendszernek továbbfejlesztését mutatja be a rövidebbre fogott politikai történet keretein belül, hogy az 1914 utáni helyzetből visszatekintve mutassa be az addigra már kiérlelt rendszert, a parlamentarizmus, az állam különböző intézményeit, az egyes minisztériumokat, a választójogot és a választási rendszert. A századfordulót a szerző tágra értelmezi, ezért olykor a két világháború közti helyzetre is kitér. Így kerül elő a második kamara kérdése, amely 1918-ig nem kérdés, hiszen ott van a felsőház, 1920-tól kezdve pedig az egykamarás nemzetgyűlés. Részletesen kitér az alkotmány kérdésére, ill. arra a problémára, hogy a dualizmus korában, de a Horthy-korszakban sincs az országnak chartális, magyarán pontokba foglalt alkotmánya, hanem érdemben a szokásjog érvényesül. A választási bíráskodással kapcsolatban aztán ennek intézményeit is érdemben tárgyalja a szerző. Mint a korszak régi kutatója, természetesen igen sok levéltári anyagot is felhasznál. Az érdemi tanulság talán úgy összegezhető, hogy a dualizmus első felében, nagyjából a Tisza Kálmán-korszak végéig a parlamentarizmus intézményeinek és ennek révén a polgári szabadságjogoknak a kiépítése történik, a korszak második felében azonban megindul ezeknek az amúgy is elég szűk körű jogoknak a szűkítése (és ez majd folytatódik a két háború közti korszakban).

A szerző voltaképpen már az 1848-as kezdetektől kitér a magyarországi fejlődés külföldi párhuzamaira, de inkább csak utalásszerűen. A könyv végéről hiányzik egy lezáró fejezet, amely a tanulságokat levonná. A szerző nyilván visszariadt valami szájbarágós megoldástól. Egészében a könyvnek a történész szakma számára is ösztönző kérdésfeltevései vannak, az érdeklődők szélesebb köre, más szakmához

tartozó tudósok számára viszont igen jól sikerült rövid összefoglalása a korszak politikai történetének. A kötet talán elsősorban a történészeknél szokatlan jogászi megközelítés miatt válik hasznossá.

(*Pölöskei Ferenc: A magyar parlamentarizmus a századfordulón. Politikusok és intézmények, História Könyvtár, Monográfiák 15. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2001, 245 o.*)

Esterházy János (1901–1957) a család galántai grófi ágának volt a tagja, 1936-tól az egyesült csehszlovákiai magyar párt ügyvezető elnöke, 1938 őszétől, az első bécsi döntéstől a Szlovákiában maradt mintegy 50–60 000 magyar pártjának elnöke, egyben egyetlen magyar képviselője az 1939 utáni szlovák parlamentben. 1939-ben ő segített Viest későbbi ellenálló tábornoknak nyugatra szökni. Az 1938-as kassai bevonulás alkalmából felhívta a magyar kor-

ESTERHÁZY JÁNOS EMLÉKKÖNYV

SZÁZADVÉG

mányzatot, bánjon méltányosan az oda került szlovákokkal. 1942-ben ő a parlament egyetlen képviselője, aki nem szavazza meg a zsidók deportálását. Ő is azok közé a prágai magyar képviselők közé tartozik, akik Masaryk köztársasági elnök lemondása után a parlamenti választáson Beneš mellett foglalnak állást. Beneš akkor mondta, hogy ezt sohasem fogja elfelejteni. Valószínűleg így is történt, mert 1945-ben Esterházyt letartóztatták, a Szovjetunióba vitték, de távollétében halálra ítélték. A Szovjetunióban éveket töltött egy lágerben, 1956-ban szolgáltatták vissza Csehszlovákiának. Ekkor már halálos beteg volt, öt nappal 56. évének betöltése előtt halt meg a börtönben. Oroszországban, hosszas utánjárás után, 1993-ban rehabilitálták, Szlovákiában ez nem történt meg. 1994-ben két szlovák történész még egy tanulmányban fasisztának és Csehszlovákia szétverőjének nevezte (ez nyilván válasz volt az 1993-as oroszországi rehabilitálására).

Magyarországon persze a rendszerváltozás után már nyugodtan lehetett pozitívan nyilatkozni róla, emlékbizottság is alakult, 1997. március 7-én a magyar országgyűlés emlékülést tartott tiszteletére. Ebben az évben jelent meg Molnár Imre alapos életrajza.

E politikusi pályának szentelték a születése 100. évfordulójára megjelentetett emlékkönyvet, leánya, Esterházy-Malfatti Alice és Török Bálint szerkesztésében, Habsburg Ottó méltató bevezetőjével. A könyv igen sokoldalú anyagot állított össze. Az első részben dokumentumokat és visszaemlékezéseket közöl politikusi pályájáról, a kortársak, a szlovákiai magyar kisebbség túlélő vezetőinek visszaemlékezéseit, részletet Fábry Zoltán *A vádolt megszólal c.* könyvéből. Az evilági feltámadásról szóló részben az emléke helyreállítására irányuló erőfeszítésekről kap képet az olvasó, szlovák oldalról is nagy elismeréssel. Ezt a 20.

század magyar történetével foglalkozó magyar történészek írásai követik *A tudomány mérlegén* címmel, azután az ítélet jogi oldalainak elemzése, továbbá számos személyes visszaemlékezés következik (például van, aki tanúskodik amellett, hogy a fasiszta uralom idején zsidókat bújtatott – erről szól Simon Wiesenthal levele is egy korábbi részben). Végül néhány elkésett laudáció. A kötet végén jó néhány fénykép található. E sorok írója is ismerte Esterházy Jánost, még ajánlólevelet is kapott tőle, és saját tapasztalata alapján csak megerősíteni tudja az Emlékkönyvben foglaltakat. Az életút a 20. századi magyar történelem megrendítő, de egyúttal felemelő fejezete.

(*Esterházy János Emlékkönyv*, Szerk. Esterházy-Malfatti Alice és Török Bálint, Századvég, Budapest, 2001, 236 o.)

Az emlékkönyvvel már beléptünk a 20. századba, a következővel átlépünk annak második felébe. *Gombos József*, a Szegedi Egyetemhez tartozó főiskolai kar tanára

egy modern finn trilógia harmadik, lezáró kötetét adta ki 2001-ben. Az első kötet Finnország politikatörténetét mutatta be az orosz uralom idején, a második a két világháború közti időszakot tárgyalta, az utolsó pedig a „második finn köztársaság” 1944-2000 közötti történetét. Ez a kötet nemcsak a lezárást vállalta, hanem egyúttal bizonyos kézikönyvszerű funkciót is. Bevezetőben a finn történelem legfontosabb évszámait sorolja fel (Kr. e. 6000-tól Kr. u. 2000-ig). Ezután jön a tulajdonképpeni történeti rész, az 1939-es téli háború és az 1941-44-es folytatólagos háború viszonylag részletes története. A Szovjetunió 1939-ben valóban kommunista fordulatot szeretett volna elérni az országban, de a finn ellenállás ezt megghiúsította, viszont a finnek végül kénytelenek voltak elfogadni a szovjet területi követeléseket. A második háborút a kormány igyekezett úgy beállítani, hogy ez csak Finnország és a Szovjetunió ügye, Finnország nem szövetséges Németországnak, de ezt persze ekkor sem vette senki komolyan. Az 1944-48 közti éveket „veszélyeseknek” minősíti a szerző, mert itt még bizonytalan volt a két ország viszonya, de végül a mérsékelt szovjet irányvonal kerekedett felül, a szovjet kormányzat 1956-tól 1981-ig Kekkonen elnök személyében megbízható, lojális partnert látott, ezért nem erőltetett olyan befolyást, mint pl. Magyarországon. A szerző szerint Finnország a szovjet védelmi rendszer „puha” övezetéhez tartozott. Kekkonen 1962-től már valójában diktátor volt, lemondása után, a szociáldemokrata Mauno Koivisto megválasztásával indult meg a fél-elnöki rendszer fokozatos átalakulása modern értelemben vett parlamentáris rendszerré, amelyet a 2000-ben megszavazott új alkotmány zárt le. Néhány oldalt szentel itt a szerző a finn „gazdasági csodának”, a mezőgazdaság helyében az ipar és a szolgáltatás előretörésének, az exportorientált

gazdaságpolitika sikereinek. Finnország két világ köztes területe lett, periféria Kelet és Nyugat között. A szovjet kormányzat számára a lojalitás volt a legfontosabb, ezt biztosította a finn kormányzat, ezért meg is védte Finnországot. Ezt nevezték pejoratív csengéssel finlandizációnak.

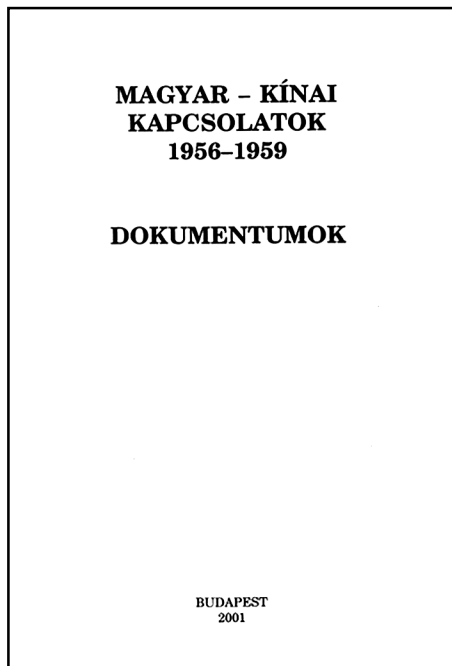
Ezzel mintegy lezárul a politikatörténet. A következőkben a szerző a jogi és politikai rendszer politológiai elemzését adja a svéd időktől kezdődően, majd az 1918-as első alkotmányt veti össze a 2000-ben megszavazott új alkotmánnyal. A pártrendszert ugyancsak a 19. század derekától tárgyalja, a végén a pártok filiaációit ismertető, nem egészen áttekinthető egylapos diagrammal. Rövidebb fejezet mutatja be az államközpontú nemzeti identitást, a voltaképpen minden állampolgárt összefogó politikai nemzetet. Ismerteti a különböző nemzetiségeket, a fogyó számú svédeket, a lapokat, a mintegy 20 000 orosz, a cigányokat és egyéb kis nemzetiségeket (még 900 főnyi tatár is akad). Finnország 1995-ös felvétele az Európai Unióba nagyot lendített az ország nemzetközi megbecsülésén, ugyanakkor már itt is megjelent a fenyegető európai baj, az elöregedés.

Nagyon hasznos a Függelék, néhány fontos irat közlése (az 1939-es finn „népkormány” kiáltványa a szovjet befolyás érdekében, a háború kitörésekor), az államfők (I. Sándor orosz cártól) és a kormányok adatai 1999-ig. Minden kormány esetében megadja a pontos időhatárokat és a kormánykoalíció összetételét. Végül ismerteti a népesség alakulását 1900-1999 közt, a tájegységek és városok finn és svéd nevét, és igen rövid angol rezümét ad (összesen két lap). A válogatott irodalomjegyzék terjedelmes, de a szerző, szerényen, saját munkáit nem vette bele.

Talán ez a rövid tartalmi ismertetés is mutatja, hogy a trilógia harmadik kötete egyfajta kézikönyv és enciklopédia szere-

pét is betölti. Az egyes kormányok pontos összetételének megadása felmentette a szerzőt az eseménytörténet aprólékos nyomon kísérésétől. A három könyv együtt valóban igen jó összefoglalás a nem szakember számára is.

(*Gombos József: A finn „második köztársaság” politikatörténete 1944–2000, JGYF Kiadó, Szeged, 2001, 248 o.*)

Az 1956-89 közti diplomáciai iratok sorozatának most megjelent kötete az 1956-59 közti magyar-kínai kapcsolatokat mutatja be, de csakis magyar anyag alapján (ami persze mostanáig nem volt hozzáférhető). A *Szobolevszki Sándor* által összeállított és igen gondosan jegyzetelt kiadvány rövid bevezetője azt bizonyítja, hogy 1955-ig a kapcsolat az elszigetelt Kína számára volt fontosabb. 1956 őszén a kínai álláspont a magyar diplomaták számára nehezen volt áttekinthető, de két nappal megalakulása után a kínaiak már a Kádár-kormány mel-

lett foglaltak állást. Mao Ce-tung ekkor már inkább csak az ideológiai kérdésekkel foglalkozott, a kapcsolatokat Csou En-laj miniszterelnök tartotta kézben. Már a november 4-i beavatkozáshoz is megadta Kína hozzájárulását, az értelmiség elleni állásfoglalásban közel állt egymáshoz a két vezetés. Nagy Imre bírósági tárgyalását a kínaiak helyeselték, ekkor dobta be Mao a „papírtigris” jelszavát: nem kell félni az imperialistáktól. 1959-ben már magas szinten állandósult a kapcsolat, mert mindkét országban megszilárdult a rendszer. Az 1959-es barátsági szerződés megkötésével zárul a kötet, háttérben a már fokozódó szovjet-kínai ellentétekkel. De a szerző utal arra, hogy pl. az 1968-as gazdasági reformok hatottak egy ideig Kínában is.

Az itt közölt anyagban sok olyan dokumentum van, amelyet annak idején a megbízható párttagok zárt sorozatokban megkaphattak. Hasznos a viszonylag részletes annotált névmutató, de a ritkábban szereplő személyek ide nem kerültek be, csak a megfelelő dokumentumnál szerepelnek, lábjegyzetben, ami nehezíti a kötet használatát.

Jó néhány érdekesség kiderül a közölt iratokból. 1956-ban a magyar jelentés szerint a kínai külügyminisztérium politikai főosztályának helyettes vezetője nagyon tájékozatlan és műveletlen (65. o.). Mao 1956. novemberének közepén úgy nyilatkozik, hogy az imperializmus megdöntése után, a kommunizmus világméretű elterjedése után is lesznek forradalmak, ha a vezetők nem tevékenykednek a nép érdekében (92. o.). Száll József magyar ügyvivő 1956 végén a pekingi szovjet nagykövettel filozófiai kérdésekről, a Föld keletkezésére vonatkozó nézetekről tárgyal (105. o.). 1957 februárjában Maótól meg lehetett tudni, hogy a győzelem után, 1951-53-ban a kínai kommunisták 700 000 embert végeztek ki (a lakosság egy ezrelékét), to-

vábbi egymilliót börtönbüntetésre ítélték. 1955-ben már csak 70 000 embert végeztek ki, 1956-ban már csak néhány ezret (170. o.). 1957 októberében Mao nyilatkozik a szovjetekkel való ellentétéről. Mao szerint Sztálin 70 %-ban jól tevékenykedett, s csak 30 %-ban (233. o.), de talán csak 20 vagy 10 %-ban követett el hibákat. 1957 októberében, kínai látogatásáról visszatérve Kádár igen pozitívan nyilatkozik Kínáról (235. o.), 1958 végétől a kínai külügyminisztérium szerint a kínai-szovjet viszony egyre rosszabb (286. o.). 1959 március végén a magyar fél tájékoztatást kap a kínaiaktól a tibeti helyzetről, az ottani felkelésekről (297. o.).

Még jópár érdekességet lehetne említeni. A kínai források hiánya miatt a kép persze egyoldalú, és az is nyilvánvaló, hogy a kapcsolatokban a két fél súlya korántsem azonos, a kapcsolat a nemzetközi nagypolitika függvénye. Egy későbbi kötet a kapcsolatok romlását mutathatná be; itt még fontosabb volna a kínai források ismerete.

(*Magyar-kínai kapcsolatok 1956–1959. Dokumentumok, a kötetet összeállította Szobolevszki Sándor, szerkesztette Vida István, MTA Jelenkor-kutató Bizottság, Budapest, 2001, 355 o.*)

Niederhauser Emil

az MTA r. tagja, egy. tanár (ELTE)

Fodor Ferenc: Teleki Pál

„Temetésem a legegyszerűbben, titokban, reggel hét órakor történjék. Azon a papon kívül csak Te végy részt. A Távirati Iroda útján közlendő, hogy koszorút senki ne küldjön és a temetésre senki ne jöjjön el. A cserkészek és az egyetemi ifjak röviden értesítendő, hogy maradjanak otthon. Az egyetem értesítendő, hogy nem onnan temetnek. A professzorok is maradjanak otthon. Vigyenek ki mielőbb a halottasházba, hogy itthon ne zavarják. Gyászjelentés nem nyomtatandó. Síromra sem most, sem később emléket ne tegyenek. A szokványos temetési gondoskodáson kívül másról ne gondoskodjanak. Barátságodat még egyszer szívből köszönöm.” (110.)

Ezt a végrendeletet gróf Teleki Pál írta egy depressziós hangulatú órájában 1929. január 8-án. A címzett személyi titkára, Incze Péter volt, aki ezt a levelet csak Teleki halálának beállta után, 1941. április 3-án bonthatta fel.

E sorok a tudós államférfi páratlanul gazdag életének egyik mélypontjáról tudósítanak, ahonnan akarateréje, tettvágya hamar kiragadta. Ekkor már nyolc esztendeje

múlt annak, hogy maga mögött tudhatta első miniszterelnöki időszakát, több éve a Nemzetek Szövetsége felkérésére az ún. mosszuli kérdésben, Törökország és Irak területi vitájában tudósi alaposággal foglalt állást, hogy pályája addigi más fontos eseményéről ne is szóljunk.

1936 elején elhunyt Berzeviczy Albert, aki több, mint három évtizeden át volt a Magyar Tudományos Akadémia elnöke. Telekinek csak a kezét kellett volna kinyújtania, s tudományos pályája betetőzése-képpen megválasztják a testület elnökévé. Ő azonban nem élt e lehetőséggel, helyette inkább az Országos Közoktatási Tanács elnökségét választotta. – *„Az Akadémián – mondotta bizalmasának, a kezünkben lévő kötet szerzőjének, Fodor Ferencnek – öreg, kiforrott tudós urakkal lenne dolgom, akik járnák a maguk jól kiépített, biztos útjait. Azok méretvastagságú tölgyfák, minden vihart állanak, hajlíthatni már nem lehet őket.”* A másik testület vezetését ellenben elvállalta, mert annak népe *„a magyar ifjúság. Fiatal csemeték. Hajlíthatók, formálhatók, ezek tulajdonképpen még nincsenek is, majdnem senkik és semmik, de minden lehet belőlük.”* (134.)